

Strijden voor weelde

De vrouwenopstanden rondom de *lex Oppia* nader bekeken

Bachelorscriptie Geschiedenis

Door: W.L.J. Tielen, S4304845

E-mail: willem.tielen@student.ru.nl

Begeleider: Dr. N. de Haan

Inleverdatum: 1 augustus 2016

Mijn hartelijke dank gaat uit naar iedereen die mij geholpen heeft bij het schrijven van deze scriptie, met name mijn begeleidster Nathalie de Haan en mijn tweede corrector. In het bijzonder wil ik Iris voor haar kritische lezingen en vertalingen bedanken. Daarnaast ben ik Anne, Kevin, Annebel, Kathy, mijn ouders en mijn broer en zus mijn dank verschuldigd. Ook u als lezer: bedankt!

Afbeelding omslag

Louis Gauffier (1762-1802), *Generosità delle matrone romane* (1790)

<<http://www.carlovirgilio.it/wp-content/uploads/2014/05/gauffier-e1400052633821.jpg>>.

Inhoudsopgave

INLEIDING	4
Representatie	6
De ‘typische’ elitevrouw?	8
HOOFDSTUK 1: LIVIUS	12
Cato de Oudere.....	13
Lucius Valerius.....	18
Deelconclusie.....	20
HOOFDSTUK 2: VALERIUS MAXIMUS EN CASSIUS DIO	22
Valerius Maximus 9.1.3	22
Cassius Dio en Zonaras 9.17.....	25
Deelconclusie.....	27
CONCLUSIE	29
BIBLIOGRAFIE	32
Primair bronmateriaal.....	32
Gebruikte gedrukte vertalingen	32
Gebruikte gedrukte bronteksten	32
Secundaire literatuur	32
Literatuur.....	32
Websites	34

Inleiding

‘In hebzucht zaten volgens hen (de voorouders) alle ondeugden. Wie veel uitgaf, van alles wilde en veel aandacht voor zijn uiterlijk had, gold slechts als verwerpelijk.’¹

Vanaf de derde eeuw v.Chr. nam bij een klein gedeelte van de Romeinse bevolking de rijkdom enorm toe. Doordat Romeinen door een aantal succesvolle militaire campagnes in Hellenistische gebieden in contact kwamen met de Hellenistische (hof)cultuur, groeide het uiterlijk vertoon bij de rijke Romeinse elite gestaag.² In de bovenstaande tekstpassage komt het Romeinse ideaal van *frugalitas* (eenvoud, spaarzaamheid, soberheid), uit monde van Cato de Oudere (234 - 149 v.Chr.), goed naar voren. De Romeinen namen echter een dubbele houding aan ten opzichte van luxe. Onder invloed van de Hellenistische cultuur kwamen ze in aanraking met (decadent) vertoon van rijkdom. De Griekse cultuur werd hierbij als een voorbeeld gezien, maar tegelijkertijd werd met afkeer gekeken naar de Hellenistische invloeden op de Romeinse levensstijl. Het uiterlijk vertoon van weelde (in overdaad) werd *luxuria (asiatica)* genoemd. Om dit fenomeen tegen te gaan, werd in de tweede en eerste eeuw v.Chr. – zowel door de senaat als door het *concilium plebis* – een aantal wetten uitgevaardigd, de zogenoemde *leges sumptuariae*.³ Deze wetgeving had betrekking op particuliere uitgaven en was doorgaans gericht tegen overdaad tijdens banketten. In de praktijk werd er echter sporadisch opgetreden tegen *luxuria*.⁴ In deze scriptie zal de *lex Oppia* centraal staan, een *luxuria*-wet die werd ingevoerd in 215 v.Chr. en werd afgeschaft in 195 v.Chr.⁵

De *lex Oppia* werd voorgesteld door volkstribuun Gaius Oppius na de slag bij Cannae (216 v.Chr.). In die slag, tijdens de Tweede Punische Oorlog (218 - 201 v.Chr.), verloren de Romeinen van Hannibal (247 - 183 v.Chr.), ondanks een numeriek overwicht.⁶ De staatskas

---

¹ Cato Maior, aangehaald door Aulus Gellius (130-180 n.Chr.), *Cato, Tegen het moreel verval*, vert. Vincent Hunink (Nijmegen, 2010), 137. *Auaritiam omnia uitia habere putabant. Sumptuosus cupidus elegans, uitiosus inritusque habebatur.* Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 11.2.2.

² Denk hierbij aan de militaire campagnes die Rome tegen Macedonië en het Seleucidische Rijk heeft gevoerd tussen 214-149 v.Chr. Een veldslag die werd gevoerd ten tijde van de afschaffing van de *lex Oppia* is de slag bij Cynoscephalae (197 v.Chr.). Deze slag werd gewonnen door de Romeinse alliantie, waardoor de invloed van Rome in Griekenland op de lange termijn zichtbaar werd. Zie: R. M. Errington, ‘Rome against Philip and Antiochus’, in: A.E. Astin, F.W. Balbank (red.), ea., *The Cambridge ancient history* vol. 8 (Cambridge, 1989, online publicatie 2008), 244-289, alhier 268.

³ Ewoud Slob, *Luxuria* (Geldermalsen, 1986), 1-2. Zie voor een overzicht van alle Romeinse *luxuria*-wetgeving de inhoudsopgave van ditzelfde werk op pagina IX-X.

⁴ Slob, *Luxuria*, 2.

⁵ Ibidem, 42.

⁶ John Briscoe, ‘Chapter 3: The Second Punic war’, in: Astin, Balbank (red.), ea., *The Cambridge ancient history*, 44-80, alhier 49.

raakte leeg ten gevolge van de oorlogsvoering en daarom was soberheid noodzakelijk. De slag bij Cannae was een klap voor de militaire kracht van het Romeinse leger: er was crisis. Om iedere vorm van frivoliteit uit te bannen, verbood de *lex Oppia* ‘decadent’ uiterlijk vertoon van vrouwen. Zo mochten vrouwen geen kledij dragen met purperen versiering, het bezit van een grote hoeveelheid goud werd aan banden gelegd en ook het pronken met een rijtuig bij of in Rome was door de wet niet langer mogelijk.⁷ Toen twintig jaar later de oorlog voorbij was en het tij gekeerd, ontstond er discussie over het al-dan-niet afschaffen van de wet. Vervolgens gingen vrouwen uit gegoede kringen de straat op, om de afschaffing van de wet te bepleiten. Politici als Cato de Oudere waren echter fel tegen opheffing van de wet. Na een reeks felle betogen werd de wet toch afgeschaft.⁸

De *lex Oppia* is specifiek gericht tegen vrouwen en dit is bijzonder te noemen, omdat veel andere *luxuria*-wetgeving voor beide geslachten geldt. Nog opvallender is dat de tekstpassages waardoor de wet tegenwoordig bekend is veel later zijn geschreven. Zo kennen wij de *lex Oppia* voornamelijk uit redevoeringen die Titus Livius (59 v.Chr. - 17 n.Chr.) in zijn *Ab Urbe Condita* heeft vastgelegd.⁹ Waarom was deze wet alleen tegen vrouwen gericht? Wat was het doel van de wet? De centrale vraag in dit onderzoek is: wat was zichtbaar van de constructie van de man-vrouwverhoudingen in de Midden en Late Romeinse Republiek (ca. 215 - 30 v.Chr.) in de tekstpassages over de afschaffing van de *lex Oppia* in 195 v.Chr.? In deze inleiding zal een schets van de man-vrouwverhoudingen gegeven worden met betrekking tot de tweede eeuw v.Chr. en de periode waarin Livius zijn oeuvre schreef. In de hoofdstukken van dit onderzoek zal een aantal antieke tekstpassages nader bekeken worden.

De gebruikte analysemethode in de hoofdstukken bestaat uit een drietal lagen. De eerste laag waarnaar gekeken wordt, is ‘wat’ er in de tekst staat. Hierbij gaat het om een beschrijving van de passage en wordt er weergegeven welke personen er in de tekst worden opgevoerd. De tweede laag kijkt naar de actoren in de tekst: de personen die in de tekst worden opgevoerd, tot welk publiek zij zich richten, wat er gezegd wordt in de tekst met

---

⁷ Phyllis Culham, ‘Women in the Roman Republic’, in: Harriet I. Flower, *The Cambridge companion to the Roman Republic* (New York, 2014), 127-149, alhier 134. Het is twijfelachtig of de *lex Oppia* goudbezit van vrouwen beperkte, aangezien Livius een ‘vrijwillige bijdrage’ van mannen en vrouwen aan de staatskas vermeldt in 210 v.Chr. (zie Livius, *Ab Urbe Condita* 26.35.5-8) en er in 207 v.Chr. een gouden kom door *matronae* aan Iuno wordt geschonken. Zie: Phyllis Culham, ‘The *lex Oppia*’, *Latomus: revue et collection d’études latines* 41 (1982), 786-793, alhier 787-788.

⁸ Slob, *Luxuria*, 42-44, 46.

⁹ *Ibidem*, 42. Wat de aangehaalde passages van Livius betreft: Slob vermeldt op pagina 42 dat de Liviuspassages over de *lex Oppia* geen letterlijke weergave is van de redevoeringen, omdat Livius de tekst van Cato’s toespraak waarschijnlijk niet kende en omdat er meer dan 170 jaar tussen de redevoering en het opschrijven ervan lag. Deze observatie is goed, maar de redevoeringen kunnen wel degelijk een beeld geven van de visie op rolpatronen ten tijde van Livius en de receptie van het oude beeld. Om die reden is een analyse van de Liviuspassages over de *lex Oppia* interessant.

betrekking tot de behandelde wet, wat er gezegd wordt over de wet met betrekking tot vrouwen en hoe de passage in verband staat met het verdere werk. De laatste laag betreft de auteur en de tekst. Vragen die hier gesteld worden bij het materiaal, zijn: wat is het mogelijke publiek van de auteur van de tekst? Welk doel hebben de representaties van vrouwen in de behandelde passage? Wat was het doel van de auteur en hoe probeerde hij dat te bereiken? In de conclusie van dit werkstuk zullen vervolgens de bevindingen van de tekstanalyses bijeengebracht worden.

Representatie

Bij een onderwerp waar de constructie van man-vrouwverhoudingen centraal staat, is het belangrijk om stil te staan bij de representatie van vrouwen in Romeinse teksten. Een interessante manier om naar deze representaties te kijken, wordt gegeven door historica Lien Foubert. Zij suggereert dat het bronmateriaal dat beschikbaar is – in haar geval materiaal met betrekking tot Julisch-Claudische vrouwen – een cultureel product is. Daarom moet er volgens haar gekeken worden naar welke factoren deze portretteringen beïnvloedden.¹⁰ Foubert beschrijft een verschil in antieke teksten tussen ‘verwacht’ vrouwelijk gedrag enerzijds en ‘reëel’ vrouwelijk gedrag in het dagelijks leven anderzijds. Zij stelt dat vanaf de Punische oorlogen (264 v.Chr. – 146 v.Chr.) vrouwen van alle sociale lagen betrokken waren bij het publieke leven. Veel van die vrouwen werden geacht capabel genoeg te zijn om (semi-)onafhankelijk te handelen.¹¹ Het idee van vrouwelijke inferioriteit en intellectuele onbekwaamheid bleef echter een populair beeld om vrouwen te karakteriseren. Het hele idee dat achter de term *matrona* (‘dame van het huis’, of: ‘vrouw van’) schuilde, werd gedurende de Late Republiek een stereotype (of: ideaalbeeld) dat diende als retorisch instrument. Het gedrag van vrouwen werd aan de hand van dit stereotype gemeten, beoordeeld en – soms – veroordeeld.¹²

Historica Emily Hemelrijk legt het begrip *matrona* uit als een term die verbonden was aan de relatie van een vrouw uit de bovenklasse met de buitenwereld: het liet niet alleen haar getrouwde status zien en haar (potentiële) moederschap, maar was ook sterk verwant aan de traditionele vrouwelijke deugden: kuisheid, bescheidenheid, eenvoud, soberheid,

---

¹⁰ Lien Foubert, *Women going public: ideals and conflicts in the representation of Julio-Claudian women* (Nijmegen, 2010), 16.

¹¹ Deze observatie sluit aan bij een observatie van Jane Gardner: rijke vrouwen, zeker vanaf de Late Republiek, geven blijk van *de facto* autonoom handelen in de publieke sfeer en het hebben van controle over hun bezit. Publieke functies voor vrouwen, zichtbaar voor iedereen, ziet zij echter als meer formeel dan met ‘echte’ macht, omdat het vaak liturgische of erefuncties waren. Zie: Jane Gardner, *Women in Roman law and society* (Kent, 1986, herdr. 1990), 264.

¹² Foubert, *Women going public*, 33, 36.

terughoudendheid en huiselijkheid. De term *matrona* werd in de Republiek overigens verbonden aan *iedere* respectabele getrouwde vrouw. Tijdens de eerste twee eeuwen van het Principaat veranderde deze connotatie: steeds vaker werd met een *matrona* een vrouw uit de senatoriale stand bedoeld.¹³

Naast het begrip *matrona* zijn er nog andere begrippen rondom Romeinse (elite)vrouwen die voor dit onderzoek van belang kunnen zijn. Zo bezigt Coen van Galen in zijn *Woman and Citizenship* de term *vidua*, hetgeen een volwassen vrouw aanduidt die niet langer getrouwd is. Dit begrip betekent tevens ‘gebrek aan gezond verstand’. Er zijn enkele indicaties dat deze term ook gebruikt werd om vrouwen *sui iuris* (buiten de macht van een ander) aan te duiden. Ook het begrip *mater familias* is relevant. Dit is, zoals Cicero het presenteert, een titel voor vrouwen die onder *manus* (de hand) van hun echtgenoot zijn gekomen.¹⁴ Andere auteurs gebruiken *mater familias* zonder het te vernauwen tot vrouwen die *cum manu* zijn getrouwd: het werd zelfs gebruikt om niet-Romeinse vrouwen aan te duiden. Het begrip refereert aan respectabele getrouwde vrouwen.¹⁵

Een interessante conclusie die voortborduurde op Fouberts suggestie van stereotypen als retorisch instrument, komt van Claude-Emmanuelle Centlivres Challet.¹⁶ Volgens haar konden de morele prestaties van vrouwen zichtbaar zijn, omdat zulke prestaties niet in een strikte gendercontext plaatsvonden. Ze stelt dat deze prestaties zich uitten in een soort niche.¹⁷ Mannen waren volgens haar gewend te verwachten dat vrouwen morele prestaties binnen hun vrouwelijke genderrol vervulden, maar deze prestaties waren altijd verbonden aan de specificaties van de ‘traditionele’ vrouwelijke genderrol. Dit gebeurde enerzijds door het essentiële vrouw-zijn van moreel ‘goede’ vrouwen te benadrukken, anderzijds door nadruk te leggen op de rol van vrouwen als dochters, moeders, grootmoeders en echtgenotes. Vrouwen (en ook mannen) werden geacht om stereotypen te volgen, die de nadruk legden op de genderrol behorend bij hun geslacht. Zo werden ook de kundigheden van vrouwen in de

---

¹³ Emily Hemelrijk, *Matrona Docta – Educated women in the Roman elite from Cornelia to Julia Domna* (New York, 1999), 14-15. Zie ook: Emily Hemelrijk, ‘Women’s demonstrations in Republican Rome’ in: Josine Blok en Peter Mason (red.) *Sexual asymmetry. Studies in Ancient Society* (Amsterdam, 1987), 217-240, alhier 217.

¹⁴ Zie: Cicero, *Topica* 3.14.

¹⁵ Coen van Galen, *Women and citizenship in the late Roman Republic and the Early Empire* (Nijmegen, 2016), 72-73.

¹⁶ Claude-Emmanuelle Centlivres Challet, *Like man, like woman: Roman women, gender qualities and conjugal relationships at the turn of the first century* (Bern, 2013).

¹⁷ Centlivres Challet, *Roman women*, 83. Dit in tegenstelling tot de intellectuele prestaties van vrouwen die Challet op dezelfde pagina noemt, want intellectuele prestaties zijn een publiek podium voor mannen.

publieke ruimte in de context van de vrouwelijke genderrol geplaatst, evenals de moed die vrouwen toonden in verband met de gezondheid of carrière van hun echtgenoten.¹⁸

Centlivres Challet voegt aan dit stereotype – wat zij ‘traditionele’ representatie van vrouwen noemt, vergelijkbaar met Hemelrijk’s *matrona* – nog een ander type representatie: individuele representatie. Deze individuele representatie van vrouwen werd gekarakteriseerd door goede en slechte kwaliteiten die vrouwen hadden, overeenkomstig aan de kwaliteiten van mannen. Vrouwelijke activiteiten waren in deze individuele representatie niet anders dan mannelijke activiteiten en ook niet minderwaardig aan mannelijke activiteiten. In de private sfeer konden vrouwen en mannen op gelijke wijze opereren, maar in de publieke sfeer had de man toch de overhand, omdat dit in de publieke ruimte verwacht werd. Acceptatie van deze traditionele genderregels werd in stand gehouden door speelruimte die een vrouw van haar man kreeg in de private wereld, mogelijk gemaakt door echtelijke overeenstemming (*concordia*), aldus Centlivres Challet.¹⁹

De ‘typische’ elitevrouw?

Het is van belang om weer te geven wat er in het huidige wetenschappelijk debat al geschreven is over vrouwen in de publieke sfeer gedurende de late Republiek en het vroege Principaat omdat het debat rondom de afschaffing van de *lex Oppia* zich publiekelijk op het Forum en in de Senaatszaal afspeelde. Bovendien lijkt er in de loop van de Punische Oorlogen een ideaalbeeld van vrouwen geformeerd te worden.²⁰ Dit kan van belang zijn, omdat er minstens een eeuw tijdsverschil zit tussen de *lex Oppia* en de klassieke auteurs die over deze wet hebben geschreven. Hier zal begonnen worden met een publicatie die het onderzoek naar vrouwen in de Oudheid een impuls gaf: *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves* van de Amerikaanse historica en classica Sarah Pomeroy.²¹

In een van haar hoofdstukken vergelijkt Pomeroy de rol van elitevrouwen uit het klassieke Athene met de rol van elitevrouwen in de Late Romeinse Republiek en het Vroege Keizerrijk. Pomeroy zet zich af tegen een ouder beeld van Romeinse vrouwen als figuren zonder stem in de samenleving en als groep geplaagd door individuele tegengestelde belangen, die hun woede botvierden in antisociale verzetsdaden tegen gevestigde tradities –

---

¹⁸ Ibidem, 54, 84-85. Voorbeelden van vrouwen waarbij het moreel ‘goede’ werd aangegeven, zijn: ‘De baarmoeder van de vrouwe van Liguria’, ‘Mallonia beschermt haar maagdelijkheid’. Een voorbeeld van een vrouw waarbij de nadruk lag op hun rol ten opzichte van de man, is: ‘Agrippina is een waardige gemalin van Germanicus’.

¹⁹ Ibidem, 151, 159-160.

²⁰ Zie bijvoorbeeld: Foubert, *Women going public*, 25 en verder.

²¹ Amy Richlin, ‘Writing women into history’, in: Andrew Erskine (red.), *A companion to Ancient History* (Edinburgh, 2009), 146-153, alhier 147.

zoals losbandigheid en wreedheid bij spelen.²² Romeinse vrouwen hadden volgens haar toegang tot geld en macht en hun fortuin was verbonden aan de staat en de welvaart.²³ Volgens Foubert werden er in de Late Romeinse Republiek steeds meer voorbeeldfiguren voor elitevrouwen in antieke teksten beschreven, om zo vrouwen uit de eigen tijd voorbeelden te geven om een betere *matrona* te worden.²⁴ Zij hadden echter geen recht op officiële politieke aanstellingen en moesten hun invloed op de politiek uitoefenen via mannen, aldus Pomeroy. Er ontstond wrevel als vrouwen hun politieke inbreng in de publieke ruimte lieten gelden, maar vrouwen waren volgens Pomeroy wel degelijk in staat om als groep invloed uit te oefenen op de samenleving. Romeinse vrouwen bezochten (publieke) diners (met hun echtgenoten), zij namen deel aan (respectabele) feesten, spelen, shows en zelfs politieke bijeenkomsten. Hoewel er door Pomeroy en nog sterker door Emily Hemelrijk wordt betoogd dat Romeinse elitevrouwen doorgaans geacht werden om mee te doen bij publieke activiteiten, was er volgens hen bij dit soort activiteiten een sterke scheiding van geslachten. Als er echter naar recente literatuur over gastmalen of feesten gekeken wordt, dan zien we dat mannen en vrouwen uit de elite wel degelijk samen hun gasten ontvingen.²⁵

Hemelrijk zet in het eerste hoofdstuk van haar *Matrona Docta – Educated women in the Roman élite from Cornelia to Julia Domna* een overzicht van de sociale positie van een Romeinse vrouw uit de bovenklasse uiteen voor de laatste decennia van de Republiek en de eerste twee eeuwen van het Romeinse Keizerrijk.²⁶ De sociale positie van de vrouwen uit de bovenklasse werd volgens haar gekenmerkt door ambiguïteit en tegengestelde eisen van klasse en gender. Zo werden jonge, ongetrouwde vrouwen vaak onrechtvaardig behandeld in testamenten en werden zij ingezet als ‘uitwisselingsmateriaal’ bij uithuwelijking om politieke allianties te smeden. Op het moment dat een meisje trouwde, werd ze *matrona*. De huwelijkspartners moesten van gelijke stand zijn en dezelfde rijkdom genieten, anders moest het één het andere compenseren.

Als echtgenote en (potentiële) moeder bezat de vrouw een autoritaire positie in het huis en nam ze deel aan alle sociale activiteiten in dit huis. Een vrouw werd volgens

---

²² Sarah Pomeroy, *Goddesses, whores, wives, and slaves: women in classical antiquity* (New York, 1975, herdr. 1995), 189. Pomeroy verwijst met die uitspraak naar een artikel van Moses Finley, ‘The silent women of ancient Rome’ *Horizon* 7 (1965), 57-64.

²³ Sarah Pomeroy, *Goddesses, whores, wives, and slaves*, 189.

²⁴ Foubert, *Women going public*, 27.

²⁵ Pomeroy, *Goddesses, Whores, wives, and slaves*, 188-189; Emily Hemelrijk, *Matrona Docta*, 9-10. Vrouwen ontvingen hun vrouwelijke gasten, mannen hun mannelijke gasten. Vgl. Matthew Roller, ‘Horizontal women: posture and sex in the Roman convivium’, *The American Journal of Philology* 124:3 (2003), 377-422, alhier, 399-400.

²⁶ Hemelrijk, *Matrona Docta*, 8.

Hemelrijk een autoriteit binnen de familie als ze kinderen kreeg, vooral als dit zonen waren.²⁷ Hierbij had ze in de opvoeding een autoritaire en disciplinerende rol die niet veel verschilde van die van haar echtgenoot. Dat Hemelrijk dit beweert is opvallend, aangezien de *patria potestas* – de officiële macht in de *familia* – bijna altijd bij de echtgenoot lag.²⁸ Vrouwen verkregen hun sociale rang bij hun geboorte indirect en zij waren vanaf dat moment afhankelijk van de positie van hun vader voor hun eigen situatie. Zodra ze trouwden, veranderde dit: vanaf dat moment werden zij gerekend tot de sociale klasse waarvan hun echtgenoot lid was. Hierbij werden vrouwen in dezelfde klasse echter wel als inferieur gezien ten opzichte van hun echtgenoot.²⁹ Vrouwen uit de bovenklasse bevonden zich door hun afhankelijkheid van de mannen waarmee zij (juridisch) verbonden waren in een onzekere positie over hun eigen status. De autonome positie van de vrouw groeide echter als zij weduwe werd.³⁰ Wat Hemelrijk daarnaast introduceert is het fenomeen *ordo matronarum*, een verschijnsel dat waarschijnlijk in de vroege Republiek ontstond. Hemelrijk omschrijft met die term een groep getrouwde vrouwen uit de bovenklasse, die als groep optraden in het publieke leven. Het begrip werd echter sporadisch gebruikt. Deze orde was ‘*in analogy with, and in imitation of, the élite orders of men, but since it was not a formal order, it is not clearly defined.*’³¹

Een Amerikaanse historica die zich bezig heeft gehouden met Romeinse vrouwen, is Eve D’Ambra. Zij omschrijft de biologische rol van de vrouw in voortplanting als ‘zwaarwegend’ voor haar status. Medici adviseerden vrouwen die zich in de vruchtbare periode bevonden zelfs om continu zwanger te zijn.³² Vrouwen uit de bovenklasse waren publiek zichtbaar, onderhielden hun publieke contacten, en moesten daarom een vlekkeloze

---

²⁷ Ibidem, 11; Eve D’Ambra, *Roman women* (New York, 2007), 12.

²⁸ Dit klopt zeker voor de Late Republiek, waar huwelijken *cum manu* plaatsvonden. De *pater familias* van de getrouwde vrouw droeg dan zijn eigen vaderlijke macht over aan de familie waarin ze trouwde. In de Late Republiek komt echter ook het huwelijk *sine manu* op, waarbij de echtgenote in de *patria potestas* van haar vader bleef. De uitspraak van Hemelrijk zegt weinig over de (officiële) macht die vrouwen hadden, aangezien dit per huwelijksvorm anders is ingericht. Bij een huwelijk *sine manu* had de vrouw bij het overlijden van haar *pater familias* zeker een officiële rechtspositie, aangezien zij dan hoofd van haar eigen *familia* werd. Hierdoor kreeg ze (officiële) macht in. Zie: Andrew Lewis, ‘Slavery, family and status’, in: David Johnston (red.), *The Cambridge companion to Roman law* (New York, 2015), 151-174, alhier 165-167; Vgl. Van Galen, *Women and citizenship*, 171. Tegen 14 n.Chr. waren huwelijken *cum manu* uitzonderlijk en vanaf de tweede eeuw v.Chr. lijken huwelijken *sine manu* steeds populairder te worden. Zie: Saskia Hin, ‘Counting Romans’ (2007) <<https://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/hin/110703.pdf>> [geraadpleegd 6 juli 2016], 28-29.

²⁹ Hemelrijk, *Matrona Docta*, 11-12, 15; D’Ambra, *Women*, 12.

³⁰ Ibidem, 8-10; D’Ambra, *Women*, 13. Zie voetnoot 25 van deze paragraaf: als de echtgenote *sine manu* was getrouwd, dan betekende dit dat zij een autonome vrouw zou worden.

³¹ Ibidem, 12.

³² Eve D’Ambra, *Women*, 12. Voor het medische voorbeeld haalt D’Ambra de volgende tekst aan: Soranus (late eerste en tweede eeuw n.Chr.), *Gynaecologia* 1.11.42.

reputatie hebben, aldus D'Ambra. Ze stelt tevens dat ook het huis en de familie het traditionele domein waren voor vrouwen uit de bovenklasse.³³

Dat het huis en de familie het traditionele domein van elitevrouwen was, lijkt mij te passen bij de stereotype weergave van een 'goede vrouw' die in de antieke teksten naar voren komt. Een voorbeeld waaruit dit blijkt, is op het moment dat er een situatie ontstaat waarbij de man niet thuis is en de vrouw wordt geacht om zijn belangen te behartigen, zoals gebeurde in de periode van de burgeroorlogen die het einde van de Republiek markeren. Charlotte Schubert betoogt dat vrouwen in die periode, in afwezigheid van hun man, niet puur plaatsvervangend optraden (als *femina privata*) in de publieke ruimte. Machtsvelden werden gedefinieerd aan de hand van datgene wat van publiek belang was en waarvoor gevochten werd. De publieke rol van vrouwen was in afwezigheid van mannen een zaak waarover werd onderhandeld en gevochten. Hierbij werden politiek actieve vrouwen in teksten dikwijls gepresenteerd als 'mannelijke' vrouwen die de grenzen van het huiselijke en private overschreden. De ontwikkeling van de 'politieke vrouw' blijkt volgens Schubert uit het ontstaan van politieke salons in de private wereld, openbare acties en deelhebben aan de politieke macht van de echtgenoot.³⁴

Het stereotype van de vrouw dat uit antieke teksten naar voren komt, is nuttig bij het kijken naar een tekst als een cultureel product. Het geeft enerzijds een kader om naar antieke teksten te kijken en is anderzijds interessant in de wijze waarop het hierboven geschetste beeld van een elitevrouw terugkomt of misschien wel afwijkt in wetgeving die specifiek tegen vrouwen is gericht. Om die reden is in deze paragraaf getracht om een schets van dat vrouwbeeld weer te geven. In de komende hoofdstukken wordt er gekeken of dit stereotype beeld terugkomt in selectie van tekstpassages over de *lex Oppia*: Cassius Dio's *Historia Romana* (155 n.Chr.-235 n.Chr.), Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia* (ca. eerste eeuw n.Chr.) en Livius' *Ab Urbe Condita*.³⁵

---

³³ Ibidem, 17-18.

³⁴ Charlotte Schubert, 'Homo politicus – Femina privata? Fulvia: Eine Fallstudie zur späten römischen Republik', in: Barbara Feichtinger, Georg Wöhrle (red.), *Gender Studies in den Altertumswissenschaften: Möglichkeiten und Grenzen* (Trier, 2002), 65-80, alhier 79.

³⁵ Livius, *Ab Urbe Condita* 34.1-8; Valerius Maximus, *Facta et Dicta memorabilia* 9.1.3; Joannes Zonaras (eind elfde eeuw – begin twaalfde eeuw) 9.17.1. De *lex Oppia* wordt ook nog genoemd in Orosius (385 - 318 n.Chr.) 4.20.14 en Tacitus (56 - 117 n.Chr.) *Annales* 3.33-34. De passage van Tacitus is al grondig vergeleken met die van Livius door Kristina Milnor. Zie: Kristina Milnor, *Gender, domesticity, and the age of Augustus: inventing private life* (Oxford, 2005), 180-185.

Hoofdstuk 1: Livius

In dit hoofdstuk zal de tekstpassage *Ab Urbe Condita* 34.1-8 behandeld worden. De redevoeringen over de *lex Oppia* die Livius in deze passage weergeeft, hebben de standaardopbouw van een klassieke retorische toespraak. In *Frauengestalten im Geschichtswerk des T. Livius* zet Barbara Kowalewski de retorische structuur van de passage uiteen. In de onderstaande bespreking van de structuur van de toespraken is gebruik gemaakt van haar raamwerk.³⁶ Beide redevoeringen worden in caput 1 ingeleid met (1) een beschrijving van de historische situatie rondom 215 v.Chr., (2) de vermelding dat de volkstribunen Marcus Fundianus en Lucius Valerius de wet in 195 v.Chr. wilden opheffen en (3) de in de inleiding van dit onderzoek genoemde bepalingen van de wet.

Om in te gaan op de redevoeringen over de afschaffing van de *lex Oppia*, dient er allereerst gekeken te worden naar de redenen van invoer die er waren in 215 v.Chr. Na de slag bij Cannae was er behoefte aan kapitaal om de oorlog mee te voeren, het voortbestaan van de staat was immers in gevaar. Doordat vele mannen gedood waren in de strijd, had een flink aantal vrouwen grote rijkdom vergaard door het fortuin van de echtgenoot te erven. Sarah Pomeroy vindt het aannemelijk dat vrouwen de kans grepen om te pronken met hun fortuin, op een manier die voor Romeinse begrippen vulgair was.³⁷ De *lex Oppia* moest ervoor zorgen dat vrouwen zich aan de traditionele morele waarden van Rome hielden. Decadentie en het uiten ervan werd als staatsgevaarlijk en moreel ondermijnend gezien.³⁸

De manier waarop Livius omgaat met het verleden in zijn *Ab Urbe Condita* is interessant om mee te nemen in deze analyse. Volgens Kristina Milnor moet de manier waarop Livius omspringt met het verleden niet alleen gezien worden als een passief object dat gerepresenteerd wordt in zijn tekst, maar ook als ‘*a force which simultaneously shapes and is shaped by the work of the narrative.*’³⁹ Karakters die Livius opvoert hebben volgens Milnor vaak een zelfbewustzijn als historische actor: deze figuren hebben niet alleen impact op hun eigen tijd, maar ook op de tijd die na hen komt.⁴⁰

Het is voor deze analyse tevens belangrijk om de discussie over de historische authenticiteit van deze redevoeringen mee te nemen. Gerhard Perl en Iradj El-Qalqili betogen bijvoorbeeld dat de redevoering van Livius anachronistisch is, omdat er geen grammaticus of

---

³⁶ Zie: Barbara Kowalewski, *Frauengestalten im Geschichtswerk des T. Livius* (Leipzig, 2002), 343-346.

³⁷ Pomeroy, *Goddesses, whores, wives, and slaves*, 177.

³⁸ Ibidem, 178; Hemelrijk, ‘Women’s demonstrations in Republican Rome’, Blok en Mason (red.) *Sexual asymmetry*, 221-222.

³⁹ Milnor, *Gender, domesticity*, 157.

⁴⁰ Ibidem, 157.

andere Romeinse schrijver was die de redevoering van Cato noemt voordat Livius zijn werk publiceerde. Dit is opmerkelijk, aangezien de toespraak tegen afschaffing van de *lex Oppia* chronologisch gezien de eerste toespraak van Cato als consul zou zijn. Bovendien kent de antieke traditie volgens Perl en El-Qalqili geen overlevering van historische speeches in *oratio recta*, waardoor beide redevoeringen als constructies van Livius gezien moeten worden.⁴¹ Voor het onderzoek naar de presentatie van het beeld van vrouwen in Livius' tijd, zijn deze passages echter wel geschikt.⁴² De analyse in dit hoofdstuk richt zich in eerste instantie op de capita waarin de redevoering van Cato door Livius uiteengezet wordt. Vervolgens wordt deze vergeleken met Lucius Valerius' redevoering, zoals die in *Ab Urbe Condita* naar voren komt.

Cato de Oudere

Wat meteen opvalt aan het begin van de redevoering, is de vermanende toon waarop Cato de mannelijke burgers toespreekt. Uit de aanwezigheid van de opstandige vrouwen op het Forum blijkt namelijk dat zij hun recht en gezag als echtgenoot niet gehandhaafd hebben. Hiermee lijkt er voor Cato een grens te zijn gepasseerd. Er zijn vrouwen in de publieke ruimte en die horen daar niet thuis. Sterker nog, de vrouwen vormen volgens Cato een bedreiging voor de vrijheid (*libertas*) in de publieke ruimte. Deze bedreiging is zo groot, dat de opstandige vrouwen vergeleken worden met de plebejers, die zich emancipeerden door opstanden tegen de patricische heerschappij. Cato omschrijft deze vergelijking in een passage waarin hij de volkstribunen en consuls aanspreekt:

‘(...) en ik weet niet, heren tribunen, of [de publieke aanwezigheid van vrouwen] schandelijker is voor u of voor de consuls: voor u, als u nu ook al vrouwen ertoe hebt gebracht om een tribunenopstand te ontketenen, voor ons als we nu door een staking van de vrouwen wetten moeten accepteren zoals ooit door een staking van de plebejers.’⁴³

Deze specifieke schande kan gekoppeld worden aan een algemene angst van patricische mannen om de controle over nóg een grote groep in de bevolking te verliezen. Deze angst

---

⁴¹ Gerhard Perl, Iradj El-Qalqili, ‘Zur Problematik der *Lex Oppia* (215/195 v.Chr.)’, *Klio* 84:2 (2002), 414-439, alhier 438-439. Andere auteurs die soortgelijke beweringen doen, zijn: Erich Gruen, *Culture and national identity in Republican Rome* (Ithaca, 1992, herdr. 1994), 69-70; Milnor, *Gender, domesticity*, 164.

⁴² Zie ook voetnoot 9 van dit onderzoek.

⁴³ Titus Livius, *Vrijheid voor de Grieken*, vert. Hedwig van Rooijen-Dijkman (Amsterdam, 2001), 166. (...) *nescio vobis, tribuni, an consulibus magis sit deformis: vobis, si feminas ad concitandas tribunicias seditiones iam adduxistis; nobis, si ut plebis quondam, sic nunc mulierum secessione leges accipiendae sunt.* Livius, *Ab Urbe Condita* 34.2.6-8.

komt voort uit de aanzienlijke welvaartstoename van vrouwen (en kinderen) bij het overlijden van de man na bijvoorbeeld de slag bij Cannae: *‘When their fathers and brothers were eliminated by Hannibal, women’s portions of wealth increased’*, stelt Pomeroy.⁴⁴ Deze uitspraak lijkt mij voor de Punische Oorlogen aannemelijk, maar het voorbeeld van de Tweede Punische Oorlogen lijkt ondanks het onderwerp van de Liviuspassage niet helemaal toepasbaar. Zo stelt Elaine Fantham dat de samenleving als ontwricht werd gezien als vrouwen meer grondgebied bezaten dan mannen uit dezelfde klasse.⁴⁵ Dat vrouwen eigen bezit konden hebben en dit zelfstandig konden beheren, komt voort uit de invoer van het huwelijk *sine manu*, dat – zoals al in de inleiding van dit onderzoek wordt genoemd – in de tijd van Livius zeker een veelgebruikte manier van huwen was. Naar mijn mening is deze passage uit Cato’s redevoering dus niet zozeer een uiting van angst uit 195 v.Chr., maar wordt hier gepresenteerd als een angst uit de tijd van Livius zelf.

Voor de passage over vrouwen als een groep die de macht van mannen bedreigt, doet Cato de suggestie dat de vrouwen wellicht spontaan, of georganiseerd (op aansturing van mannen) ‘in opstand’ zijn gekomen. Als de eerdergenoemde standpunten van Schubert en Centlivres Challet gevolgd worden, dan is het mogelijk dat vrouwen in samenspraak met hun echtgenoot (*concordia*) naar het Forum gingen en zo als politiek instrument van hun echtgenoot fungeerden. Cato’s uitspraak kan echter ook inhouden dat zij juist deze verhouding hebben doorbroken. Dit kan al dan niet met een politieke bewustwording gepaard zijn gegaan. Wellicht dat *feminae privatae* hier opkwamen voor hun eigen rechten, net zoals zij tijdens de oorlogen die Rome destijds voerde de zaken regelden als de man van huis was.⁴⁶ Hoogopgeleide of retorisch onderlegde vrouwen, zoals die er in de tijd van Livius wel waren, waren er waarschijnlijk nog niet in 195 v.Chr.⁴⁷

Vanaf 34.2.8 geeft Cato een gepassioneerde uitweiding over zijn aankomst op het Forum en wat hij daar had willen zeggen als er *geen* vrouwen in de menigte waren geweest van wie hij een hoge dunk had. Het beeld dat hij hier vervolgens schetst van vrouwen die zich inmengen in de politiek, is er een vol met waardeoordelen, wat deze passage voor ons interessant maakt. Hier volgt een korte opsomming: (1) De vrouwen hadden thuis moeten blijven want de publieke ruimte is niet hun domein, (2) de vrouwen hadden geen voor hen ‘vreemde’ mannen mogen aanspreken, (3) zelfs als zij braaf thuis zit mag een vrouw zich niet

---

⁴⁴ Pomeroy, *Goddesses, whores, wives, and slaves*, 177.

⁴⁵ Elaine Fantham, *Women in the classical world: image and text* (New York, 1994), 263.

⁴⁶ Livius, *Ab Urbe Condita* 34.2.1-8. Vgl. Centlivres Challet, *Roman women*, 151, 159-160. Schubert, ‘Homo politicus – Femina privata?’, 79. Vergelijk de eerdergenoemde standpunten van Centlivres Challet en Schubert met deze alinea.

⁴⁷ Perl, El-Qalqili, ‘Zur Problematik der *Lex Oppia*’, 434-435.

bekommeren om wetsvoorstellen en voorstellen tot het opheffen van een wet.⁴⁸ Dit laatste punt betekent dus dat vrouwen hun eigen echtgenoot ook niet mogen vragen om vóór of tegen de afschaffing van de *lex Oppia* te stemmen. Hierna vergelijkt Cato zijn eigen tijd met de “goede oude tijd” van zijn voorvaderen, een retorisch topos. Vroeger waren vrouwen niet in staat om zelfstandig op te treden in rechtszaken noch privé-zaken. Hiervoor hadden zij toestemming van hun voogd (vader, broer of echtgenoot) nodig. Cato beschrijft vrouwen in zijn eigen tijd dan ook – hoe schandelijk hij dat ook vindt – als politiek actief. Dit doet hij als volgt:

‘Wij – de hemel sta ons bij! – dulden nu zelfs dat ze zich met politiek inlaten en zich ook al op het Forum in volksvergaderingen en in stemmingen mengen. (...) Geef een onbeheerst wezen en een ongetemd schepsel maar de vrije teugel en hoop dan dat ze zelf aan die bandeloosheid paal en perk zullen stellen. Ze verlangen naar vrijheid in alle opzichten, of beter: bandeloosheid (*licentia*), om het bij zijn ware naam te noemen!’⁴⁹

Cato maakt de tegenstelling zo scherp, dat hij hiermee lijkt te suggereren dat vrouwen alles willen worden waarvan hij wil dat ze dat niet worden: losgeslagen schepsels die onbepaald hun weelde kunnen uiten. De ‘bandeloosheid’ die hij noemt kan niet als argument gebruikt worden om een soort emancipatie van vrouwelijke burgers aan te duiden. In caput 4.15-18 stelt Cato dat de wet voorkomt dat vrouwen zich op decadente wijze presenteren aan het volk, maar dat na het wegvallen van de wet de man niet meer in staat zal zijn om zijn vrouw hiervan te weerhouden.⁵⁰ In 195 v.Chr. zou dit betekenen, zoals ook Lucius Valerius betoogt in caput 7.11, dat de handhaving van de controle over vrouwen zeker terug zou vallen binnen de macht van de vaders en echtgenoten.⁵¹ In de tijd van Livius zou dit van de huwelijksvoorwaarden van de vrouw afhangen. Was zij *cum manu* of *sine manu* getrouwd? Als zij *sine manu* was getrouwd, dan kon zij namelijk, als ware zij *pater familias*, haar eigen uitgaven beheren. Het lijkt erop dat Cato bang was dat door de afschaffing van de wet het gewoonrecht van vaders en echtgenoten, dat restricties op handelingen van vrouwen mocht leggen, niet in ere zou worden hersteld. Volgens antropoloog Richard Bauman zou dit

⁴⁸ Livius, *Ab Urbe Condita* 34.2.8-10.

⁴⁹ Titus Livius, *Vrijheid*, 167. *nos, si diis placet, iam etiam rem publicam capessere eas patimur et foro prope et contionibus et comitiis immisceri. [...] date frenos impotenti naturae et indomito animali et sperate ipsas modum licentiae facturas: nisi uos facietis, minimum hoc eorum est quae iniquo animo feminae sibi aut moribus aut legibus iniuncta patiuntur. omnium rerum libertatem, immo licentiam, si uere dicere uolumus, desiderant.* Livius, *Ab Urbe Condita* 34.2.11-14.

⁵⁰ Livius, *Ab Urbe Condita* 34.4.15-18.

⁵¹ Livius, *Ab Urbe Condita* 34.7.11-15.

verklaren waarom Cato zo fel tegen de afschaffing van de wet was.⁵² De ‘bandeloosheid’ kan dus mogelijk geïnterpreteerd worden als een verwijzing naar het verlangen van vrouwen om los te komen van de *mores* van de voorvaderen, de *frugalitas*, om zo zelf te kunnen beslissen hoe zij zich presenteren.

Aan het begin van caput 4 plaatst Cato zijn redevoering in een meer algemene context. Hij stelt hier dat hij vaker heeft geklaagd over de uitgaven van vrouwen – en vaak ook over die van mannen – in zowel private als officiële aangelegenheden. Hij ziet twee algemene problemen in de Romeinse samenleving: hebzucht en weeldezucht. Deze twee ‘gebreken’ koppelt hij in caput 4 aan Griekse en oosterse ‘uitspattingen’.⁵³ Bauman verklaart deze passage met behulp van het gegeven dat Cato een persoonlijke vete zou koesteren tegen prominente Romeinen – zoals Publius Scipio Africanus (236 - 183 v.Chr.), diens vrouw Aemilia en Titus Flaminius (228 - 174 v.Chr.) – die de Griekse cultuur in Rome vertegenwoordigden.⁵⁴ Erich Gruen stelt dat het idee van Cato versus het hellenisme niet klopt. Cato bezat volgens Gruen een grondige kennis van het Grieks en van de Griekse cultuur. Verder betoogt Gruen dat het Romeinse contact met Hellenistische cultuur noodzakelijk was voor de creatie van Romeinse waarden.⁵⁵ Cato lijkt volgens hem in al zijn redevoeringen tegen *luxuria* geen specifiek anti-hellenistisch standpunt in te nemen en zeker niet kritiek te leveren op een aantal graecofiele personen. In caput 4 richt hij zich specifiek op de import van marmeren beelden uit Syracuse en de kleinigheden uit Corinthe en Athene, die de Romeinen nu boven de afbeeldingen van hun eigen goden verkozen.⁵⁶ Een betere verklaring voor deze passage zou dus zijn dat Livius hier tracht om de *lex Oppia* het karakter te geven van een *lex sumptuaria*, door Cato een betoog tegen de verleidingen uit het (Griekse) oosten – en daarmee de verafgoding van niet-Romeinse standbeelden – van het Rijk in de mond te leggen.⁵⁷

In het begin van zijn redevoering wekt Cato bovendien de indruk dat de huidige vrouwenopstand een precedent zou kunnen worden voor latere situaties. Dit is een ander topos in de redevoeringen.⁵⁸ Hieraan voegt hij in caput 3.1 de volgende zorgen toe:

---

⁵² Zie ook: Richard Bauman, *Women and politics in Ancient Rome* (Londen, 1992), 33.

⁵³ Livius, *Ab Urbe Condita* 34.4.1-8.

⁵⁴ Bauman, *Women and politics*, 33-34.

⁵⁵ Gruen, *Culture and national identity*, 61-64, 67-68.

⁵⁶ Ibidem, 70. Gruen beargumenteert hier dat uit deze passage tevens blijkt dat de marmeren standbeelden die Cato noemt niet in zulke grote getalen aanwezig waren in Rome in 195 v.Chr. Hij gebruikt hiervoor: Plinius de Oudere (23 - 79 n.Chr.), *Naturalis Historia* 34.34.

⁵⁷ Zie: Slob, *Luxuria*, 45-46.

⁵⁸ Livius, *Ab Urbe Condita* 34.2.5.

‘(...) wat zullen ze niet allemaal proberen, als ze dit eenmaal hebben afgedwongen? (...) Als u toelaat dat ze aan [de bepalingen waarmee mannen de vrouwelijke ongeremdheid aan banden hebben gelegd] één voor één gaan tornen (...) zult u ze dan nog kunnen verdragen? Zodra ze gelijke rechten krijgen, zullen ze u meteen de baas zijn.’⁵⁹

Deze passage in het bijzonder nodigt de lezer uit om een parallel te trekken tussen spreker en auteur: spreekt Cato hier met een vooruitziende blik over de tijd waarin Livius leefde? Door deze uitspraak in de mond van een politicus te leggen die in zijn latere leven bekend zou worden als zeer conservatief, lijkt Livius met Cato's redevoering een precedent te scheppen voor vrouwen die zich in de 1^e eeuw voor Christus in de publieke ruimte begaven. Het lijkt alsof hij zo een voor mannen angstaanjagende gebeurtenis construeert, waarmee in de publieke ruimte actieve vrouwen uit zijn eigen tijd in een negatief daglicht gesteld konden worden. Een voorbeeld is Hortensia, een vrouwelijke orator die in 42 v.Chr. een redevoering hield tegen de vermogensbelasting voor rijke vrouwen.⁶⁰ Fantham beweert aan de hand van deze passage dat de angst die mannen voelen jegens de *luxuria* van vrouwen gezien kan worden als een algemeen geldende angst uit de periode rond 195 v.Chr.⁶¹ Cato spreekt in deze passage echter geen angst uit voor luxueuze uitgaven van vrouwen, of uiterlijk vertoon van vrouwen, maar uit een angst voor vrouwen die willen tornen aan de restricties die de wet voor hen oplegde. Deze situatie lijkt zich eerder in de loop van de eerste eeuw v.Chr. te ontwikkelen. Hortensia kwam op voor de belastingbetalende (elite-)vrouw en andere vrouwen verkenden de grenzen van hun status binnen de *sine manu* huwelijksvorm.⁶² Het is dus aannemelijk dat Livius niet alleen een negatieve gebeurtenis uit het verleden construeerde, maar ook afkeurend reageerde op elitevrouwen in zijn eigen tijd die mogelijkheden van hun status *sui iurus* beproefden.

---

⁵⁹ Titus Livius, *Vrijheid*, 167. *Quid enim, si hoc expugnaverint, non temptabunt? (...) Si carpere singula et extorquere (...) olerabiles vobis eas fore creditis? Exemplo, simul pares esse coeperint, superiores erunt.* Livius, *Ab Urbe Condita* 34.3.1-3.

⁶⁰ Voor Hortensia: zie: Thomas Frigo, 'Hortensia', in: Hubert Cancik en Helmut Schneider, *Brill's New Pauly Online* <http://dx.doi.org/ru.idm.oclc.org/10.1163/1574-9347_bnp_e517730> [geraadpleegd op 5 juli 2016].

⁶¹ Fantham, *Women in the classical world*, 260-261. De door Fantham gebruikte tekstpassages zijn: Livius, *Ab Urbe Condita* 34.3-4; specifiek 34.3.1. Voor het algemene vooroordeel tegen vrouwelijke 'extravagantie' gebruikt ze Plautus (250-184 v.Chr.), *Aulularia* 498-550. Ondanks het genre van Plautus' tekst, het blijspel, en de Griekse invloed op Plautus, is het argument dat er een algemeen vooroordeel tegen vrouwelijk decadent vertoon wel op grond van deze passage te onderbouwen. De passage stamt namelijk uit de tijd waarin de redevoeringen rondom de *lex Oppia* gedaan zijn en het blijspel kan geïnterpreteerd worden als een genre waarin maatschappelijke thema's worden opgeblazen en (op waarschijnlijk komische wijze) weergegeven worden.

⁶² Zie: Van Galen, *Women and citizenship*, 183-185.

Lucius Valerius

Waar Cato in zijn uitweiding vooral negatief en met angst verwees naar de demonstrerende dames, lijkt Lucius Valerius meer begrip te hebben voor de opstandige vrouwen.⁶³ Door zich in de redevoering af te vragen wat de vrouwen verkeerd hadden gedaan toen ze naar buiten kwamen, draait Valerius het argument om: vrouwen zijn in het Romeinse verleden wel degelijk in het openbaar aanwezig geweest. Hierna volgen diverse anekdotes van deugdzame vrouwen die opkwamen voor het algemeen belang van de staat, compleet binnen het deugdzaam karakter dat van ze verwacht werd.⁶⁴ Voor Valerius passen de vrouwen die in de Tweede Punische Oorlog de schatkist aanvulden in ditzelfde rijtje van deugdzame vrouwen.⁶⁵

In caput 6.1 wordt Lucius Valerius een samenvatting van Cato's betoog in de mond gelegd. De toespraak van Cato leek volgens hem 'een pleidooi voor behoud van de wetten in het algemeen, en (...) tegen zucht naar weelde.'⁶⁶ Hiermee lijkt het antwoord van Valerius perfect aan te sluiten op de redevoering van Cato. Valerius geeft in zijn redevoering ook de weerleggingen van de argumenten die Cato op beide punten gebruikt. Zo ontkracht hij het argument van Cato dat alle ingevoerde wetgeving gerespecteerd moet worden door te stellen dat dit ook zo is, behalve als het een crisismaatregel betreft, wat gezien de situatie waarin de *lex Oppia* is ingevoerd te verantwoorden is. Crisismaatregelen zijn van tijdelijke aard en dienen om die reden volgens Valerius afgeschaft te worden op het moment dat ze niet meer nodig zijn.⁶⁷

Maar wat zegt Valerius over de *luxuria* waartegen Cato ageert? De volgende parafrase over het gebruik van purperen mantels zet volgens Valerius het onrecht van de maatregel voor vrouwen uiteen:

'(...) Alle mensen zullen merken dat het de staat beter gaat. Zullen dan alleen onze echtgenotes niet profiteren van de vrede en rust? Wij mannen zullen purper dragen, (...) [zelfs aan] magistraten in de kolonies [en] hier in Rome aan de laagste ambtenaren, de wijkmeesters, geven we het recht de toga met purperen zoom te dragen (...) en alleen aan vrouwen zullen we het gebruik

---

⁶³ Livius, *Ab Urbe Condita* 34.5.5.

⁶⁴ Livius, *Ab Urbe Condita* 34.5.8-10.

⁶⁵ Ibidem, 34.5.11.

⁶⁶ Vrij naar: Titus Livius, *Vrijheid*, 171. *In quo duplex consulis oratio fuit; nam et legem ullam omnino abrogari est indignatus, et eam praecipue legem quae luxuriae muliebris coercendae causa lata esset.* Livius, *Ab Urbe Condita* 34.6.1-2.

⁶⁷ Livius, *Ab Urbe Condita* 34.6.4-7; 11-16. Zie ook de inleiding van dit onderzoek, waarin de situatie bij invoering van de *lex Oppia* uiteen wordt gezet. Zie ook: Slob, *Luxuria*, 47.

van purper verbieden? (...) [je eigen] paard zal fraaier bedekt zijn dan je vrouw gekleed?’⁶⁸

Valerius zet het uitsluiten van Romeinse vrouwen van het dragen van luxe kledij neer alsof hen een groot onrecht is aangedaan. In caput 7.5-7 worden Romeinse vrouwen die geen purper en goud mogen dragen vergeleken met Latijnse vrouwen. Deze vrouwen zijn niet gebonden aan de *lex Oppia* en mogen zich kleden zoals zij kiezen. Dat vrouwen uit de andere steden en het platteland zich mooier kunnen opmaken dan de vrouwen uit de hoofdstad, dat zou zelfs mannen kwetsen en ‘zwakke vrouwenharten van streek maken’.⁶⁹ Sterker nog, het dragen van purperen kledij en het rijden in koetsen door de stad waren eretekens die de vrouwen verdienden door patriottisch optreden in het verleden. Door vrouwen het dragen van deze eretekens te verbieden, werd hun eer gekrenkt.⁷⁰

Toch is Valerius niet louter positief over vrouwen. Valerius stelt dat vrouwen geen staatsambten of priesterschappen mochten aanvaarden en geen militaire beloningen of oorlogsbuit mochten meenemen, maar dat de eretekens van de vrouw in een elegant uiterlijk, sieraden en fraaie kleding liggen. Sterker nog, deze eretekens zijn volgens de voorvaderen, zoals Valerius die presenteert, ‘de wereld van de vrouw.’⁷¹ Dit argument lijkt ogenschijnlijk positief, maar volgens Hemelrijk mag het als zeer twijfelachtig gezien worden.⁷² Hemelrijk redeneert dat er, zelfs als de Vestaalse maagden niet worden meegeteld, in zowel de tweede eeuw v.Chr. en in Livius’ eigen tijd verscheidene priesterschappen voor vrouwen waren weggelegd. In Rome zelf waren volgens haar weinig vrouwelijke priesterfuncties, maar vanaf de tweede eeuw v.Chr. en tot ver in de Keizertijd is er een groeiend aantal priesteressen in de steden buiten Rome te zien, zowel in Italië als in de westerse provincies. Dit had zijn invloed op Rome.⁷³

In caput 7.14-15 gaat Valerius nog in op Cato’s angst dat vrouwen de controle overnemen. Hij betoogt dat er nooit een eind zal komen aan de inferieure positie van de vrouw, zolang hun echtgenoot of familie in leven is. Vervolgens verzekert hij de burgers dat

---

⁶⁸ Titus Livius, *Vrijheid*, 173. *omnes homines mutationem in meliorem statum rei publicae sentient: ad coniuges tantum nostras pacis et tranquillitatis publicae fructus non perveniet? Purpura viri utemur (...) magistratibus in coloniis municipiisque, hic Romae infimo generi, magistris vicorum, togae praetextae habendae ius permittemus, (...) feminis dumtaxat purpurae usu interdicemus? (...) et equus tuus speciosius instratus erit quam uxor vestita?* Livius, *Ab Urbe Condita*, 34.7.1-4.

⁶⁹ Zie: Titus Livius, *Vrijheid*, 173-174. Livius, *Ab Urbe Condita* 34.7.5-7.

⁷⁰ Hemelrijk, ‘Women’s demonstrations in Republican Rome’, Blok en Mason (red.) *Sexual asymmetry*, 221.

⁷¹ Titus Livius, *Vrijheid*, 174. *mundum muliebrem*. Livius, *Ab Urbe Condita* 34.7.10.

⁷² Emily Hemelrijk, *Hidden lives, public Personae: women and the civic life in the Roman west* (New York, 2015), 104-105.

⁷³ Hemelrijk, *Hidden lives, public Personae*, 104-105.

het nooit zo ver zal komen dat vrouwen, net als de plebejers, belangrijke functies in de Romeinse staat zullen houden. Met het advies om als machtsorgaan gematigd te heersen over ‘dit zwakke geslacht’ sluit Valerius zijn redevoering af.⁷⁴

Terwijl Cato de wet dus het karakter trachtte te geven van een wet tegen *luxuria* en hij vrouwen als een gevaar ziet, schildert Valerius de wet af als een strikt noodzakelijke maatregel die in oorlogstijd is ingevoerd, maar overbodig is geworden. Toch blijkt uit geen van beide redevoeringen dat ze enig effect hebben gehad op de afschaffing van de *lex Oppia*. Zo valt er in caput 8 te lezen dat er op de dag nadat beide redevoeringen uitgesproken waren, nóg meer vrouwen de straat opgingen om de groep tegen de afschaffing van de *lex Oppia* het zwijgen op te leggen. De wet werd daarna pas opgeheven.⁷⁵ Waarom besteedt Livius dan zo veel aandacht aan de redevoeringen? Kristina Milnor suggereert een potentiële oplossing. Volgens haar verkende Livius de mogelijke antwoorden op een voor hem zeer relevante vraag: zijn vrouwen gevaarlijk?⁷⁶

Deelconclusie

De gevoerde redevoeringen lijken geen effect te hebben gehad op de beslissing om de wet af te schaffen. Dit geeft Livius de ruimte om te spelen met ideeën. Het lijkt erop dat Livius in passage 34.1-8 een casus heeft uitgewerkt waarin (elite)vrouwen als groep centraal stonden: op welke plaats dienden zij te staan? Zijn zij onderdeel van de Romeinse staat, of vallen zij daarbuiten? Als vrouwen worden opgevat als groep, zijn zij dan een gevaar voor de Romeinse staat? Wat we in ieder geval kunnen aannemen is dat het niet uitmaakt of de redevoeringen historisch zijn of niet, omdat ze een aantal concepties uiteenzetten over vrouwen als groep in de eerste eeuw v.Chr. en over de rechten van een vrouw binnen de Romeinse samenleving. Livius lijkt tevens een politiek statement te willen maken voor gebeurtenissen uit zijn eigen tijd: hij lijkt negatief te reageren op vrouwen die de mogelijkheden van de nieuwe huwelijksvorm *sine manu* verkennen op het moment dat zij *sui iuris* worden.

De redevoering van Cato construeert een beeld van vrouwen als een potentieel staatsgevaarlijke groep. De positionering van vrouwen op het Forum – en daarmee in de publieke ruimte – ziet Cato als het falen van de mannelijke burgergroep: vrouwen in de publieke ruimte worden als losgeslagen en mogelijk staatsgevaarlijk bestempeld. Deze politieke angst kan gekoppeld worden aan de angst voor onevenwichtige bezitsverdeling

---

⁷⁴ Livius, *Ab Urbe Condita*, 34.7.14-15.

⁷⁵ Livius, *Ab Urbe Condita*, 34.8; Milnor, *Gender, domesticity*, 161.

⁷⁶ Milnor, *Gender, domesticity*, 162-163.

tussen mannen en vrouwen die zowel Fantham als Pomeroy weergeven. De belangrijkste manier waarop vrouwen weergegeven worden is echter toch politiek. Cato benadrukt het private domein als het domein van de vrouw en het publieke domein als een puur mannelijke omgeving en koppelt dit aan vroegere tijden, waarin vrouwen voor iedere stipulatie een man nodig hadden. Hiermee beperkt Livius de vrouw in Cato's redevoering tot een object in de wet en niet als onderdeel – en daarmee gebruiker – van die wet. Vrouwen dienden als groep apolitiek te zijn en als groep verdeeld door het domein van de vrouw – de huiselijke sfeer. Het is haast ironisch dat Cato twijfelt of bij afschaffing van de wet de positie van vrouwen gehandhaafd bleef: omdat de staat niet meer ingreep in de private sfeer, konden vrouwen die *sui iuris* werden als ware zij *pater familias* hun gang gaan.

In de toespraak van Lucius Valerius lijkt het accent niet te liggen op mannen en vrouwen, maar op de Romeinse vrouwelijke groep versus andere aan elitemannen ondergeschikte groepen. Hierbij wordt het uiterlijk vertoon van vrouwen uit omliggende plaatsen en mannelijke ambtenaren uit lagere sociale standen in de Romeinse samenleving vergeleken met het – door de *lex Oppia* – sobere uiterlijk van de Romeinse elitevrouwen. In de redevoering van Lucius Valerius ligt het accent logischerwijs anders. Vrouwen uit de hogere kringen worden door hem beschouwd als een door de wet benadeelde groep die opkomt voor zichzelf. Zo krijgen zij een plaats binnen de Romeinse politiek. Hiermee lijkt Lucius Valerius te zeggen: regeer vrouwen met zachte hand, want ze zijn mogelijk een gevaar voor de staat Rome, terwijl Cato stelt: geef niet toe aan vrouwen, want ze zijn staatsgevaarlijk.

Hoe staat dit alles in verband met *luxuria*? Valerius lijkt het toestaan van uiterlijk vertoon te gebruiken als een middel om de vrouwelijke bovenlaag tevreden te houden, terwijl Cato stelt dat het toestaan van het uiterlijke weelde de economische machtsbalans tussen man en vrouw in gevaar brengt. *Luxuria* op zichzelf wordt in de redevoering van Cato gepresenteerd als een niet-Romeins fenomeen dat niet strookt met de *mores* van de voorvaders en daarom verboden moet blijven voor vrouwen. Waar mannen moeten er om die reden ook ver vandaan blijven. In de toespraak van Lucius Valerius wordt *luxuria* gepresenteerd als iets dat in toenemende mate voorkomt bij andere volkeren die rondom Rome leefden. Om te laten zien dat de Romeinse bovenklasse belangrijk is, zou Rome mee moeten gaan in het laten zien van weelde.

Hoofdstuk 2: Valerius Maximus en Cassius Dio

Waar in hoofdstuk 1 een tekstpassage is besproken die veelal standaard wordt bekeken bij analyses rondom de *lex Oppia*, zal er in dit hoofdstuk een tweetal passages behandeld worden die beiden minder aandacht hebben gekregen dan de Liviuspassage. Toch zijn er auteurs die ook deze passages meenemen in hun analyse van de Liviuspassage. Deze bevindingen zullen in dit hoofdstuk, uiteraard, meegenomen worden. Beide antieke auteurs die in dit hoofdstuk behandeld worden, waren nog later dan Livius werkzaam: daarom is het giswerk om af te vragen op welk bronmateriaal beide auteurs hun werk geconstrueerd hebben. Zeker de passage van Zonaras (eind elfde eeuw – begin twaalfde eeuw n.Chr.), van wie wordt aangenomen dat hij uit werk van Cassius Dio (135 - 235 n.Chr.) parafraseert, staat met ruim 1200 jaar tijdsverschil ver van 195 v.Chr. af.

Kristina Milnor besteedt enige aandacht aan de passage die gevonden wordt bij Valerius Maximus. Ze suggereert dat de Valerius Maximuspassage in ieder geval ofwel op basis van de Liviuspassage geconstrueerd is, ofwel op basis van een voor ons onbekende bron. Zij wijst erop dat de Liviuspassage in ieder geval invloed heeft gehad op de morele toon van de passage van Valerius Maximus. Door de Liviuspassage werd de gebeurtenis een belangrijk *exemplum* in discussies over vrouwen, wetgeving en de morele gezondheid van de Romeinse staat. Ook de passage van Zonaras bevat volgens Milnor enkele echo's van Livius, maar veel van de subtiliteit van de Liviuspassage is hier verloren gegaan.⁷⁷ In dit hoofdstuk zal gekeken worden of deze morele toon in beide passages terugkomt.

Valerius Maximus 9.1.3

In zijn *Facta et dicta Memorabilia* behandelt Valerius Maximus allerlei korte anekdotes en voorbeelden die nuttig zijn bij het voorbereiden van redevoeringen over allerlei onderwerpen. De anekdotes zijn door zijn gehele werk los gestructureerd. Ieder boek is verdeeld in secties, met als titel het onderwerp van de anekdotes die de sectie bevat. Het bronmateriaal dat Valerius Maximus gebruikte kwam uit werken uit zijn eigen tijd, die vergelijkbaar waren met zijn eigen oeuvre. Deze verzameling breidde hij uit met stukken uit werken van Cicero, Livius en Varro.⁷⁸

---

⁷⁷ Milnor, *Gender, domesticity*, 179-180.

⁷⁸ Jörg Rüpke e.a., "'Valerius' - Valerius Maximus: author of a handbook of historical examples, 1st century', *Brill's New Pauly Online* <http://dx.doi.org.ru.idm.oclc.org/10.1163/1574-9347_bnp_e1227180> [geraadpleegd op 26-06-2016].

De eerste sectie van boek 9 gaat over *luxuria* en *libido* (lust). In de inleiding van dit hoofdstuk beschrijft Valerius Maximus *luxuria* als een ‘bedrieglijk kwaad’, dat hij introduceert in zijn werk ‘zodat zij zichzelf herkent en wellicht gedwongen kan worden tot berouw.’⁷⁹ De *praefatio* lijkt eenzelfde beeld over *luxuria* neer te zetten als Livius Cato in de mond legt in *Ab Urbe Condita* 34.4: *luxuria* is een gevaarlijke verleiding die grote rijken ten gronde kan richten en om die reden bedwongen moet worden.⁸⁰ Ondanks dat de *praefatio* minder uitgebreid is dan de uitweiding van Cato in Livius *Ab Urbe Condita*, laten beide passages dezelfde moreel negatieve opvatting zien over *luxuria*. Wat wel opvalt is dat Valerius Maximus *luxuria* verbindt aan *libido*, terwijl Livius *luxuria* koppelt aan *avaritia* (hebzucht).⁸¹ De manier waarop de inleiding van Valerius Maximus is geconstrueerd legt nadruk op het vrouwelijke geslacht van *luxuria* en *libido* en door de personificatie die hij gebruikt om zijn afkeer tegen beide fenomenen uit te spreken komt het ‘vrouwelijke’ karakter van beide woorden sterker naar voren. Als de redenering van James Paxson uit zijn ‘Personification’s Gender’ gevolgd wordt, dan kan deze vrouwelijke personificatie van *luxuria* gezien worden als een metafoor voor vrouwen (als groep) die door (een zucht naar) luxe van het moreel goede pad af gaan. Mannen, daarentegen, kunnen vrouwen laten inzien dat dit verkeerd is en ze – met enige ‘masculiene’ druk – naar het moreel juiste leiden.⁸²

In caput 9.1.3 begint Valerius Maximus met zijn anekdote over de afschaffing van de *lex Oppia*. Hij begint deze paragraaf met de vermelding van een toenemend vertrouwen in de stad, die gekenmerkt wordt door een minder sobere levensstijl. Dit vertrouwen kwam tot stand door het einde van de Tweede Punische Oorlog en het verslaan van koning Philippus V van Macedonië (238 - 178 v.Chr.) in 197 v.Chr.⁸³ Gaius Oppius, de initiator van de *lex Oppia*, en de volkstribunen Marcus Fundanius en Lucius Valerius, degenen die de afschaffing van de *lex Oppia* indienen, worden in tegenstelling tot Livius’ passage niet genoemd in deze korte achtergrondschems. Valerius Maximus verhaalt vervolgens hoe de *matronae* overgingen op het ‘beleggen’ (*obsidere*) van het huis van de Brutii, die hun veto wilden uitspreken over de afschaffing van de *lex Oppia*. Vervolgens legt hij uit dat de vrouwen de wet opgeheven

⁷⁹ Vrij naar Valerius Maximus, *Memorable doings and sayings II: book 6-9*, vert. D.R. Shackleton Bailey, *Loeb Classical Library* 493, 292-293. (...) *ut se ipsam recognoscens ad paenitentiam impelli possit*. Valerius Maximus, *Facta et Dicta Memorabilia* 9.1.praef.

⁸⁰ Livius, *Ab Urbe Condita* 34.4. Vgl. Valerius Maximus, *Facta et Dicta Memorabilia* 9.1.praef.

⁸¹ Valerius Maximus, *Facta et Dicta Memorabilia* 9.1.praef., Livius, *Ab Urbe Condita* 34.4.1-3. (...) *Avaritia et luxuria*, (...).

⁸² James Paxson, ‘Personification’s gender’, *Rhetorica: a journal of the History of Rhetoric* 16:2 (1998), 149-179, alhier 152-153.

⁸³ Zie ook: R. M. Errington, ‘Rome against Philip and Antiochus’, in: Astin, Balbank (red.), ea., *The Cambridge ancient history*, 244-289, alhier 252.

wilden hebben omdat het aan hen uiterlijk vertoon verbod en dat zij erin slaagden om de wet buiten werking te krijgen. Dan volgt er een retorische passage over de mannen uit 195 v.Chr. vergeleken met de tijd waarin Valerius Maximus leefde. Als zij wisten tot welke hoogtes de aanhoudende drang tot ongewone opsmuk zou leiden of tot hoe ver de brutaliteit die de wetten overwon zich zou verspreiden, zouden zij de *lex Oppia* nooit hebben opgeheven, aldus Valerius Maximus.⁸⁴ Ook hier zien we enige gelijkenis met de Cato-redevoering in het werk van Livius: Cato waarschuwt voor de ‘bandeloosheid’ van vrouwen en Valerius Maximus suggereert hier dat datgene waarvoor Cato heeft gewaarschuwd, tegenwoordig overal zichtbaar is. Valerius Maximus stelt verder dat vrouwen zich in zijn tijd luxueus kleden en dat de vrouwelijke brutaliteit die de wet overwonnen heeft zich alleen nog maar verder zal verspreiden.⁸⁵

Met bovenstaande uitspraak sluit Valerius Maximus zijn anekdote over de *lex Oppia* af, maar in het laatste deel van caput 9.1.3 voegt hij er nog een uitval aan toe. Hij bekritiseert zijn eigen aandacht voor vrouwen in deze tekst:

‘Maar waarom spreek ik verder over vrouwen, die zowel de zwakheid van hun geest als de afgewezen aanspraak op serieuze zaken aanspoort om al hun inspanningen te richten op een zorgvuldigere uiterlijke versiering, wanneer ik mannen uit eerdere tijden zie, excellent in naam en geest, die terechtkomen op dit dwaalspoor, dat onbekend is voor de antieke matigheid, en wanneer dit duidelijk zichtbaar is door een onderlinge onenigheid.’⁸⁶

Historica Lien Foubert omschrijft deze passage als een uiting van de eerdergenoemde algemene notie van vrouwelijke inferioriteit die aanwezig was in de Romeinse samenleving.⁸⁷ Foubert betoogt dat de invoer van voogdij voor vrouwen, de *tutela mulierum* die in de vijfde eeuw v.Chr. werd ingevoerd om familiebezit te beschermen, meestal werd geassocieerd met vrouwelijke zwakte. De hulpeloosheid van de persoon *in tutela* stond centraal in dit idee van voogdij. Vrouwen vielen onder de *tutela mulierum* omdat zij bij huwelijk hun geboorterecht meestal – als zij *cum manu* trouwden – overdroegen aan een andere *familia*: door de voogdijregeling kon de *familia* waarin de geboren was controle houden over haar bezit.

---

⁸⁴ Valerius Maximus, *Facta et Dicta Memorabilia* 9.1.3.

⁸⁵ Livius, *Ab Urbe Condita* 34.2.11-14. Vgl. Valerius Maximus, *Facta et Dicta Memorabilia* 9.1.3.

⁸⁶ *Sed quid ego de feminis ulterius loquor, quas et imbecillitas mentis et graviorum operum negata adfectatio omne studium ad curiosiorem sui cultum hortatur conferre, cum temporum superiorum et nominis et animi excellentis viros in hoc priscae continentiae ignotum deverticulum prolapsos videam, idque iurgio ipsorum pateat.* Valerius Maximus, *Facta et Dicta Memorabilia* 9.1.3. Vertaling Iris Denis (Nijmegen, 2016).

⁸⁷ Foubert, *Women going public*, 16 en verder. Zie ook de inleiding van dit onderzoek.

Hoewel het idee van vrouwelijke onbekwaamheid doorgaans niet strookte met het niveau van de dagelijkse activiteiten van vrouwen, bleef het een belangrijk terugkerend topos in antieke literatuur en juridische kwesties. Valerius Maximus zou het topos volgens Foubert laten terugkeren als een vrouwelijke karaktertrek die geen verdere uitleg vereiste: hij ging ervanuit dat zijn lezers bekend waren met het idee van de incapabele vrouw.⁸⁸ Emily Hemelrijk gebruikt deze passage om de vrouwelijke wijze om prestige te vergaren te vergelijken met de competitie voor eer en waardigheid onder mannen. De *lex Oppia* verbood de middelen voor deze competitie onder vrouwen en ondersteunde daarmee het streven van Cato om het ideaal van nuchterheid af te dwingen in een tijd dat de Romeinse elite meer rijkdom vergaarde.⁸⁹ Valerius Maximus lijkt in zijn caput inderdaad *luxuria* te bezien als een fenomeen dat overal terugkomt en dat hij in perspectief met de matigheid (*continentia*) van de voorvaderen probeert te plaatsen. Caput 9.1.3 op zichzelf functioneert dus als een breed maatschappijkritisch kader, waarin vrouwen – net als mannen – als een belangrijk onderdeel in geplaatst worden.

Cassius Dio en Zonaras 9.17

In de inleiding van de vertaling van de *Historia Romana* van Cassius Dio zetten Earnest Cary en Herbert Foster een aantal zaken over het brongebruik van Cassius Dio en passages van Dio uit ander werk uiteen. Zo ook voor de passage over de *lex Oppia* die nu nog bij ons bekend is. Het bronmateriaal dat Dio lijkt te gebruiken voor gebeurtenissen na de Tweede Punische Oorlog, zoals voor het jaar 195 v.Chr., behoort tot het werk van Livius, met bovendien enkele overeenkomstige gedeeltes uit werk van Polybius (200 - 118 v.Chr.).⁹⁰ De tekst van Cassius Dio die te vinden is bij Zonaras moet volgens Cary en Foster eerder gelezen worden als een parafraze uit teksten van Dio dan als letterlijk overgenomen tekst. Deze parafrases lijken grotendeels uit werk van Cassius Dio te komen, aangevuld met stukken uit werk van Plutarchus (46 - 120 n.Chr.) en een aantal citaten uit het oeuvre van Herodotus (485 v.Chr. - 425/420 v.Chr.).⁹¹ De samengestelde passage die hier bekeken zal worden, komt dus voort uit teksten van auteurs die in het Grieks schreven en in verschillende tijdsperiodes leefden. De teksten zijn samengebracht in een nog latere tijd. Ondanks de door de tijd ontstane ruis is het toch interessant om naar deze passage te kijken, omdat aan de hand van deze passage de

---

⁸⁸ Ibidem, 19.

⁸⁹ Hemelrijk, 'Women's demonstrations in Republican Rome', Blok en Mason (red.) *Sexual asymmetry*, 224.

⁹⁰ Cassius Dio, *Roman history, vol. 1: books 1-11*, vert. Earnest Cary, Herbert Foster, *Loeb Classical Library* 32 (Cambridge MA, 1914), XV.

⁹¹ Cassius Dio, *Roman history, vol. 1: books 1-11*, XVIII, XXI-XXII.

invloed van de redevoeringen van Livius op zijn navolgers gezien kan worden en omdat er ook in deze passages een interessant beeld over vrouwen naar voren komt.

Zonaras vangt zijn passage over de *lex Oppia* aan met het noemen van het consulschap van Cato en diens overwinning in Spanje. Meteen daarna beschrijft hij het Romeinse verlies van de slag bij Cannae, waarbij hij de bepalingen van de *lex Oppia* uitlegt en stelt dat in het jaar dat Cato consul was, overlegd werd of de wet afgeschaft moest worden. Opvallend is dat Zonaras in zijn hele passage de *lex Oppia* niet bij naam noemt. Hierna vermeldt Zonaras dat Cato tegen de afschaffing van de wet was en zijn redevoering daarover afsloot met de volgende woorden:

‘Laten de vrouwen dan niet versierd worden met goud, noch met edelstenen of met enige bontgekleurde kledingstukken, of (kledingstukken) van Amorgisch vlas, maar met verstandigheid, met liefde voor hun man, liefde voor hun kinderen, met gehoorzaamheid, met matigheid, met de vastliggende wetten, met onze wapens, onze overwinningen, onze trofeeën.’⁹²

Deze passage komt niet terug in zowel in de Liviuspassage als het caput van Valerius Maximus. Toch is de boodschap die Cato hier in de mond wordt gelegd niet nieuw. Net als in de Liviuspassage wordt er gesteld dat vrouwen zich niet met politiek of met het uitgeven van geld bezig moeten houden en dat het vrouwen zou passen als zij de oude *mores* in ere hielden, precies op een manier zoals dat mannen uitkwam: als apolitieke wezens die zich met veel liefde bekommerden om de kinderen en het huishouden. De politiek en datgene dat zich in de publieke ruimte afspeelt behoren niet tot het domein van de vrouw, slechts huiselijkheid past haar, een van de stereotype vrouwelijke deugden die Hemelrijk onderscheidt.⁹³

Hierna vervolgt Zonaras, net zoals Livius, met de redevoering van Lucius Valerius. Zonaras omschrijft de toespraak van Lucius Valerius als ‘langdradig’ en betoogt dat de ‘versieringen van weleer’ teruggegeven dienen te worden aan de vrouwen. Dan richt Lucius Valerius zijn aandacht op Cato en zegt:

‘Maar jij, Cato, als je je ergert aan de uiterlijke versiering van de vrouwen en je iets filosofisch en grandioos wilt doen, knip dan maar de haren rond hun hoofd kort, en trek hen korte *chitones* en tunieken met één mouw aan, en ja – bij Jupiter! – bewapen ze maar en zet ze op paarden en, als het je goed

---

⁹² κοσμείσθωσαν οὐδὲ αἱ γυναῖκες μὴ χρυσῶ μηδὲ λίθοις ἢ τισιν ἀνθηροῖς καὶ ἀμοργίνοις ἐσθήμασιν, ἀλλὰ σωφροσύνη, φιλανδρία, φιλοτεκνία, πειθοῖ, μετριότητι, τοῖς νόμοις τοῖς κειμένοις, τοῖς ὅπλοις τοῖς ἡμετέροις, ταῖς νίκαις, τοῖς τροπαιοῖς. Zonaras, *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν* 9.17. Vertaling Iris Denis (Nijmegen, 2016).

⁹³ Zie bladzijde 6-7 en voetnoot 13.

schijnt, stuur ze naar het Iberisch Schiereiland en laten we ze, opdat ze ook deelhebben aan de vergaderingen met ons, ook maar hierheen brengen!’⁹⁴

De tekst die Zonaras Lucius Valerius geeft staat verder af van de Lucius Valerius van Livius. Waar Lucius Valerius in Livius zichzelf opstelt als de man die opkomt voor de Romeinse vrouwen, lijkt de Lucius Valerius van Zonaras – letterlijk gekeken naar de tekst – een radicalere boodschap te verkondigen: Cato moet als echte filosoof vrouwen maar emanciperen als hij misnoegen ziet in versieringen van vrouwen. Deze interpretatie houdt geen rekening met de ironie: het argument van Lucius Valerius kan beter geïnterpreteerd worden als een tegenwerping op het argument dat Zonaras Cato in de mond legt. Als vrouwen het dragen van versieringen verboden wordt, lijken zij te veel op mannen en om die reden is het hele onderscheid tussen man en vrouw dan ook onzinnig.

Nog interessanter is hoe Zonaras de demonstraties van de vrouwen na deze uitspraak van Lucius Valerius uiteenzet. Hij zegt namelijk dat de vrouwen de laatste opmerking van Lucius Valerius hebben gehoord omdat ze zich vlakbij het Forum bevonden, om vervolgens te beschrijven hoe zij bij de vergadering binnen traden en de afschaffing van de wet afdwongen. Daarna werd de wet afgeschaft en versierden de vrouwen zich in de zaal, waarna ze de vergadering verlieten en buiten begonnen te dansen.⁹⁵ Deze laatste toevoeging aan het caput maakt de uitspraak van Lucius Valerius haast ironisch, omdat het daadwerkelijke binnenvallen van de vrouwen in de Senaat niet was wat zowel Cato als Lucius Valerius beoogden. Ook bevestigt het binnenvallen van de vrouwen in de Senaat het topos van vrouwelijke inferioriteit: de vrouwen begrepen niet dat Lucius Valerius spottend over hen sprak toen hij het over deelname van vrouwen aan de vergadering had.

Deelconclusie

In dit hoofdstuk is gekeken naar twee passages die beiden een ander vrouwbeeld presenteren dan de Liviuspassage die in hoofdstuk 1 is behandeld. In de geest van de uitspraken van Kristina Milnor over beiden passages, lijkt het erop dat de morele toon aardig overeenkomt met de Liviuspassage, met name wat de redevoering van Cato betreft. *Luxuria* wordt door Valerius Maximus neergezet als een negatief en veelal ‘vrouwelijk’ concept, dat met ‘masculiene’ hulp een halt toe geroepen kan worden. In de passage over de *lex Oppia* gebruikt

---

⁹⁴ σὺ δ', ὦ Κάτων, εἰ ἄχθη τῷ κόσμῳ τῶν γυναικῶν καὶ βούλει φιλόσοφόν τι ποιῆσαι καὶ μεγαλοπρεπές, ἀπόκειρον αὐτὰς περιτρόχαλα, καὶ χιτωνίσκους καὶ ἐξωμίδας ἔνδυσον, καὶ νῆ Δία σὺ γε καὶ ὄπλισον ἐφ' ἵππους τε ἀναβίβασον, καὶ εἰ δοκεῖ σοι καὶ εἰς τὴν Ἰβηρίαν ἀνάγαγε, ὅπως τε καὶ τῶν ἐκκλησιῶν κοινωνῶσιν ἡμῖν, καὶ δεῦρο αὐτὰς εἰσφρώμεθα. Zonaras, *Επιτομή Ιστορίων* 9.17. Vertaling Iris Denis (Nijmegen, 2016).

⁹⁵ Zonaras, *Επιτομή Ιστορίων* 9.17.

Valerius Maximus oorlogsretoriek om de actie van vrouwen te verwoorden en beklagt hij de afschaffing van de wet door deze te presenteren als een precedent voor de decadente staat en het publieke opereren van vrouwen in zijn eigen tijd. Zijn uitval aan het eind van caput 9.1.3 lijkt deze stelling te ondersteunen, omdat hij hier vrouwelijke inferioriteit aanhaalt en daarmee de ongeschiktheid van vrouwen voor prestaties in het publieke domein suggereert. Tevens haalt hij zo het verlies van de soberheid onder (elite)vrouwen aan. Hiermee bevestigt Valerius Maximus het literaire topos van de elitevrouw als *matrona* dat we al eerder in dit onderzoek hebben gezien.

Zonaras doet aan het begin van de passage recht aan het vrouwelijke ideaalbeeld dat ook Livius weergeeft in zijn redevoering van Cato. Vrouwen worden als apolitieke wezens in het privé-domein geplaatst, waar zij slechts toeschouwers waren van wat er in de publieke ruimte gebeurde. Juist het klassieke ideaalbeeld van de sobere, huiselijke vrouw dat Zonaras via Cato presenteert, zou de decoratie voor vrouwen moeten zijn. Het antwoord dat hier wordt gegeven door Lucius Valerius is echter anders: er wordt geen aandacht geschonken aan het contrast tussen Romeinse vrouwen en niet-Romeinse vrouwen, maar de groep vrouwen op het Forum wordt direct vergeleken met mannen: als vrouwen zich niet mogen versieren, lijken ze immers veel op mannen. Ook in de uitleg die Zonaras geeft aan het binnenvallen van de Senaat ligt een retorisch topos ten grondslag: de intellectuele capaciteit van vrouwen wordt in twijfel getrokken, omdat zij de ironie waarmee Lucius Valerius sprak niet begrepen.

Conclusie

In dit onderzoek hoopte ik erachter te komen wat zichtbaar was van de constructie van de man-vrouwverhoudingen in de Midden en Late Romeinse Republiek (ca. 215 - 30 v.Chr.) in de tekstpassages over de afschaffing van de *lex Oppia* in 195 v.Chr. In de inleiding is daartoe een overzicht gegeven van wetenschappelijke opvattingen over de (re)presentatie van Romeinse vrouwen in de eerdergenoemde periode en over de *lex Oppia* in het algemeen. Uit de werken van zowel Lien Foubert als Emily Hemelrijk kwam een definitie van de retorische term *matrona* naar voren die verband hield met de ideale deugden van de Romeinse vrouw (waaronder ‘matigheid’, *continentia*). Het bronmateriaal moet in deze context gezien worden als een cultureel product. Claude-Emmanuelle Centlivres Challet voegde hieraan toe dat morele prestaties van vrouwen zichtbaar konden zijn in de publieke ruimte doordat deze altijd in een specifieke genderrol geplaatst worden. Vrouwen waren aanwezig in de publieke ruimte, ook al werden zij doorgaans slechts gepresenteerd als toeschouwers. Charlotte Schubert suggereerde tevens dat politiek actieve vrouwen vaak gepresenteerd werden als ‘mannelijke’ vrouwen die de grenzen van hun genderrol overschreden.

In de bekeken tekstpassages worden een aantal argumenten naar voren gebracht over het ‘karakter’ van de Romeinse vrouw om te rechtvaardigen waarom de wet wel, of juist niet, afgeschaft zou moeten worden. Het voornaamste argument dat Livius in *Ab Urbe Condita* 34.1-8 weergeeft om de wet te handhaven bij monde van Cato, is dat mannelijke burgers hebben gefaald, omdat vrouwen demonstraties houden in de publieke ruimte. Vrouwen dienden zich niet zo te ontplooien in de publieke ruimte omdat politieke activiteiten in diezelfde ruimte alleen aan mannen voorbehouden waren. Het voornaamste argument dat Livius inzet voor afschaffing van de wet bij monde van Lucius Valerius, is dat het ontzeggen van luxeartikelen aan elitevrouwen weliswaar competitiedrang tussen Romeinse vrouwen onderling beperkt, maar dat de status van Romeinse vrouwen – en daarmee Romeinse mannen – ondermijnd wordt omdat niet-Romeinse vrouwen zich wel weelderig mogen vertonen. Vrouwen worden in de Liviuspassage dus gepresenteerd als een van mannen afhankelijke groep die met de demonstratie haar rol te buiten gaat, maar die evenwel gebruikt kan worden als uithangbord voor de macht van de Romeinse mannen en de Romeinse staat.

In *Facta et Dicta Memorabilia* 9 koppelt Valerius Maximus *luxuria* als negatief concept aan de vrouw, dat door ‘masculiene’ hulp een halt toegeroepen kan worden. Hij presenteert de afschaffing van de wet als een incident dat mannen met de kennis uit zijn tijd nooit meer zouden goedkeuren, omdat zij dan de gevolgen ervan – de decadentie van de

huidige staat – zouden kunnen zien. Zonder in zijn passage de redevoering van Cato en Lucius Valerius letterlijk aan te halen, veroordeelt hij de vrouwendemonstratie, omdat vrouwen al lang geleden hun aanspraak op serieuze bevoegdheden verloren hadden. Hij presenteert ze als onintelligente wezens die zich alleen bezighouden met uiterlijke versieringen en daarmee met elkaar concurreren. In *Επιτομή Ιστορίων* 9.17 laat Zonaras wel stukken uit de redevoeringen van Cato en Lucius Valerius zien, waarbij de argumentatie van Cato – hoewel zeer ingekort – eenzelfde beeld laat zien als de Cato uit Livius. Het antwoord van Lucius Valerius ten gunste van de opheffing van de *lex Oppia* bevestigt niet de vrouwelijke competitiedrang, zoals dat in *Ab Urbe Condita* wordt gedaan, maar presenteert vrouwen op ironische wijze als onintelligente wezens. De ironische gedachtegang laat bovendien zien dat vrouwen zonder *luxuria*-uitingen niet verschillen van mannen; zonder dit verschil zouden vrouwen zich kunnen mengen in typische ‘mannenzaken’, zoals vergaderingen en oorlogsvoering.

Het is duidelijk dat Livius met caput 34.1-8 een *exemplum* heeft gecreëerd met zijn redevoeringen rondom de *lex Oppia*. Bovendien lijken de redevoeringen geen enkel effect te hebben gehad op de afschaffing van de wet. Ook wordt de historiciteit van de redevoeringen in enkele recente studies in twijfel getrokken. Livius speelt in zijn passage met de positie van (elite)vrouwen, waarbij hij exploreert of vrouwen een gevaar zijn voor de staat. Hierbij lijkt hij twee mogelijke antwoorden te geven op deze vraag: (1) vrouwen zijn staatsgevaarlijk, dus geef niet aan ze toe, of: (2) vrouwen zijn mogelijk staatsgevaarlijk, dus regeer ze met zachte hand. Verder lijkt er met name bij Livius, maar ook bij Valerius Maximus een koppeling te bestaan tussen de afspiegeling van vrouwen in hun werk en de eigentijdse sociale spanningen tussen man en vrouw. Zonaras daarentegen lijkt vooral een beeld te presenteren van onintelligente vrouwen.

Het is lastig om in deze veelheid aan informatie en argumenten een rode draad te vinden. Toch lijkt het vrouwbeeld in de besproken passages een aantal overeenkomsten te vertonen: de opstandige vrouwen worden voorgesteld als gevoelig voor weelde-zucht, als buiten hun eigen (private) domein opererende, onintelligente, rijke *matronae* – een groot contrast met het ideaalbeeld dat die term normaal gesproken behelst, zoals besproken in de inleiding. Wat interessant is aan de representatie van de opstandige vrouwen, is dat zij ondanks hun ‘mannelijk’ gedrag, niet als mannelijk gepresenteerd worden: Schuberts stelling wordt dus niet ondersteund door de hier besproken teksten. In Livius en Valerius Maximus behouden de vrouwen hun stereotype karaktertrekken, ondanks hun atypische optreden in de publieke ruimte. In Zonaras wordt dit idee ironisch omgedraaid: de vrouwen zouden gaan

optreden in de publieke ruimte, als zij er mannelijk uit zouden zien. Hiermee zien we dus ‘vrouwelijke’ vrouwen – volgens het Romeinse stereotype – een voor Romeinse vrouwen atypische activiteit ontplooiën in de publieke ruimte, zonder dat Romeinse auteurs deze opstand een ‘masculien’ karakter gaven.

De constructie van de man-vrouwverhoudingen zoals die gepresenteerd wordt in teksten rondom de *lex Oppia* laat dus de ‘strijdende’ vrouwen in de publieke ruimte hun stereotype vrouwelijke eigenschappen behouden, zonder hen een masculien karakter te geven.

Bibliografie

Primair bronmateriaal

Gebruikte gedrukte vertalingen

Livius Titus, *Vrijheid voor de Grieken*, vert. Van Rooijen-Dijkman, Hedwig (Amsterdam, 2001).

Maior, Cato, *Cato, Tegen het moreel verval*, vert. Hunink, Vincent (Nijmegen, 2010).

Gebruikte gedrukte bronteksten

Dio, Cassius, *Roman history vol. II, books 12-35*, vert. Cary, Earnest, Herbert B. Foster, *Loeb Classical Library 37* (Cambridge MA, 1914).

Livius, Titus, *History of Rome vol. IX, books 31-34*, vert. Sage, Evan T., *Loeb Classical Library 295* (Cambridge MA, 1935).

Maximus, Valerius, *Memorable doings and sayings vol. II: books 6-9*, vert. Schakleton Bailey, D. R., *Loeb Classical Library 493* (Cambridge MA, 2000).

Secundaire literatuur

Literatuur

Astin, A.E., 'Chapter 6: Roman government and politics 200 - 134 BC', in: A.E. Astin, F.W. Balbank (red.), ea., *The Cambridge ancient history vol. 8* (Cambridge, 1989, online publicatie 2008), 163-196.

Bauman, Richard, *Women and politics in Ancient Rome* (Londen, 1992).

Briscoe, John, 'Chapter 3: The Second Punic war', in: A.E. Astin, F.W. Balbank (red.), ea., *The Cambridge ancient history vol. 8* (Cambridge, 1989, online publicatie 2008), 44-80.

Briscoe, John, *A commentary on Livy – books XXXIV-XXXVII* (Oxford, 1981).

Centlivres Challet, Claude-Emmanuelle, *Like man, like woman: Roman women, gender qualities and conjugal relationships at the turn of the first century* (Bern, 2013).

Culham, Phyllis, 'The lex Oppia', *Latomus: revue et collection d'études latines* 41 (1982), 786-793.

Culham, Phyllis, 'Women in the Roman Republic', in: Harriet I. Flower, *The Cambridge companion to the Roman Republic* (New York, 2014), 127-149.

D'Ambra, Eve, *Roman women* (New York, 2007).

Dio, Cassius, *Roman history, vol. 1: books 1-11*, vert. Earnest Cary, Herbert Foster, *Loeb Classical Library 32* (Cambridge MA, 1914).

Errington, R. M., 'Chapter 8: Rome against Philip and Antiochus', in: A.E. Astin, F.W. Balbank (red.), ea., *The Cambridge ancient history* vol. 8 (Cambridge, 1989, online publicatie 2008), 244-289.

Fantham, Elaine, *Women in the classical world: image and text* (New York, 1994).

Foubert, Lien, *Women going public: ideals and conflicts in the representation of Julio-Claudian women* (Nijmegen, 2010).

Gardner, Jane, *Women in Roman law and society* (Kent, 1986, herdr. 1990).

Gruen, Erich, *Culture and national identity in Republican Rome* (Ithaca, 1992, herdr. 1994).

Hemelrijk, Emily, 'Women's demonstrations in Republican Rome' in: Josine Blok en Peter Mason (red.) *Sexual asymmetry. Studies in Ancient Society* (Amsterdam, 1987), 217-240.

Hemelrijk, Emily, *Hidden lives, public Personae: women and the civic life in the Roman west* (New York, 2015).

Hemelrijk, Emily, *Matrona Docta – Educated women in the Roman élite from Cornelia to Julia Domna* (New York, 1999).

Kowalewski, Barbara, *Frauengestalten im Geschichtswerk des T. Livius* (Leipzig, 2002).

Lewis, Andrew, 'Slavery, family and status', in: David Johnston (red.), *The Cambridge companion to Roman law* (New York, 2015), 151-174.

Milnor, Kristina, 'Women', *Oxford Handbook of Roman Studies* (Oxford, 2010, online publicatie 2015), 815-825.

Milnor, Kristina, *Gender, domesticity, and the age of Augustus: inventing private life* (Oxford, 2005).

Paxson, James, 'Personification's gender', *Rhetorica: a journal of the History of Rhetoric* 16:2 (1998), 149-179.

Perl, Gerhard, El-Qalqili, Iradji, 'Zur Problematik der *Lex Oppia* (215/195 v.Chr.)', *Klio* 84:2 (2002), 414-439.

Pomeroy, Sarah, *Goddesses, whores, wives, and slaves: women in classical antiquity* (New York, 1975, herdr. 1995).

Richlin, Amy, 'Writing women into history', in: Andrew Erskine (red.), *A companion to Ancient History* (Edinburgh, 2009), 146-153.

Roller, Matthew, 'Horizontal women: posture and sex in the Roman convivium', *The American Journal of Philology* 124:3 (2003), 377-422.

Schubert, Charlotte, 'Homo politicus – Femina privata? Fulvia: Eine Fallstudie zur späten römischen Republik', in: Barbara Feichtinger, Georg Wöhrle (red.), *Gender Studies in den Altertumswissenschaften: Möglichkeiten und Grenzen* (Trier, 2002), 65-80.

Slob, Ewoud, *Luxuria* (Geldermalsen, 1986).

Van Galen, Coen, *Women and citizenship in the late Roman Republic and the Early Empire* (Nijmegen, 2016).

Vidén, Gunhild, 'Review: Matriona Docta, Educated women in the Roman elite from Cornelia to Julia Domna', *Gnomon* 74:3 (2002), 240-243.

Websites

Hin, Saskia, 'Counting Romans' (2007) <
<https://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/hin/110703.pdf>> [geraadpleegd 6 juli 2016], 28-29.

Frigo, Thomas, 'Hortensia', in: Hubert Cancik en Helmuth Schneider, *Brill's New Pauly Online* <http://dx.doi.org.ru.idm.oclc.org/10.1163/1574-9347_bnp_e517730>
[geraadpleegd op 5 juli 2016].

Rüpke, Jörg e.a., "'Valerius" - Valerius Maximus: author of a handbook of historical examples, 1st century', *Brill's New Pauly Online*
<http://dx.doi.org.ru.idm.oclc.org/10.1163/1574-9347_bnp_e1227180> [geraadpleegd op 26-06-2016].